

Філософсько-правові погляди на формування і функціонування держави та громадянського суспільства

Мойсієнко Василь Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін,
перший проректор
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Протягом багатьох тисячоліть мислителі різних держав порушували проблематику філософсько-правового розуміння держави. Кожна історична епоха відома своїми представниками, які розробляли ідеї, вчення і концепції, відповідно до ідеології конкретного періоду, і які стосувалися виникнення, розвитку, змісту та мети держави, її співвідносин з громадянським суспільством. Загалом, філософсько-правові концепції залежали від політичної, соціально-економічної, а також культурної ситуації певного суспільства. Відомі випадки, коли відбувалося переосмислення та повернення до життя доктрин минулих часів. Цей процес особливий за своєю суттю, оскільки трансформує старе, надаючи йому нового дихання і пристосовує до нових умов. Тож погляди на цю проблему мають історичне та еволюційне походження і ускладнюються разом зі зміною та ускладненням самого суспільства, а також розвиваються під дією інколи протилежних течій.

Грунтовне дослідження еволюції філософсько-правових концепцій держави залишається актуальним для подальшого розвитку юридичної науки та вдосконалення державо- та правотворення в сучасній Україні.

Вивчаючи погляди на виникнення та функціонування держави, важливо виділити два підходи: 1) соціальний (соціально-правовий) і 2) політико-філософський. Соціальний (соціально-правовий) підхід визначає основу (підґрунтя) держави за наявності в неї влади, знаходить своє відображення у моделі державного устрою. Прихильники цього підходу досліджують суспільне життя як окремого індивіда, так і сукупності індивідів, тобто громадянське суспільство та його взаємодію з державою. Свій внесок в соціальний підхід зробив Томас Гоббс, англійський філософ і політичний діяч XVII ст. у двох своїх працях «Філософські основи вчення про громадянина» (1642 р.) «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської» (1651 р.).

Один із розділів праці Т. Гоббса «Філософські основи вчення про громадянина» має назву «Влада». Це цілком логічно, бо слідом за роздумами про свободу (у попередньому розділі дослідження) йдеться про владу, яка або розширюється, або обмежує свободу. У своїх роздумах автор розкриває взаємозв'язок людини й держави, систему прав людини та діяльність держави. Єдність дій кожного окремого індивіда Гоббс пов'язує зі створенням структури, «ради (зборів багатьох людей)», які, спираючись на волю більшості,

можуть розмірковувати та рекомендувати, «як потрібно діяти або не діяти в інтересах загального блага» [1].

Томас Гоббс був прихильником сильної та неподільної влади, а побудову громадянського суспільства, де панує громадянський мир він розглядав як найвище благо. Водночас, спираючись на Святе Письмо, він доводив, що люди зобов'язані укласти між собою угоди задля того, щоб припинити, унеможливити дію принципу «війна всіх проти всіх». На думку Т. Гоббса, таку проблему люди здатні розв'язати, об'єднавшись у державу. Це можливо й необхідно зробити, оскільки за природою люди рівні, варто лише укласти між собою угоду, і настане громадянський мир.

Громадянське суспільство формується на демократичних принципах, бо демократія – це влада народу, що здійснюється власне народом та існує для народу. Дослідники відзначають такі головні принципи договірної теорії держави Т. Гоббса:

1) держава – це єдине ціле (суверен). Її очільником необов'язково мусить бути одна людина, суверенна влада може належати і групі людей, які втілюють єдність влади;

2) люди, які створили державу шляхом взаємного договору, не тільки санкціонують її дії, а й несуть відповідальність за дії влади;

3) верховна влада може використовувати силу й засоби підданих так, як вважає за необхідне задля їхнього захисту [2, с. 333].

Усі сучасні моделі демократії ґрунтуються на досвіді минулого, зокрема й на провідних теоретичних положеннях XVII і наступних століть. Одним із представників цього періоду і був Гоббс. Безперечно, слід назвати й інших мислителів доби Нового часу, Просвітництва: Локка, Монтеск'є, Руссо, Канта, Токвіля та інших. Але саме Т. Гоббс проголосив пріоритет людини-громадянина, виявив обов'язкові функції держави, оскільки людина, переходячи від стану «війни всіх проти всіх» (її природний стан) до угоди про державно-суспільне життя (суспільний стан), покладається на владу держави, яка є гарантом виконання угоди. Складність у тому, як Гоббс дійшов такого висновку: держава – це завжди насилля, а людина прагне до збереження власної свободи, яку має оберігати держава.

Зазначена проблема не є винятково філософською. Загалом вона містить політичні, економічні та інші складники. Тому людство вже багато років шукає компроміс щодо зазначеної проблеми, зокрема намагаючись поєднати демократичну сутність лібералізму з радикалізмом. Існують поняття, які складно поєднати, приміром, «загальний інтерес» та «інтерес усіх» або «єдність інтересів» та «плюралізм інтересів» тощо. Тому критерієм відносин тут є закон, що приймається до виконання моделі не тільки її розробниками, а й рештою громадян, які мешкають у цій державі. Ще давні греки стверджували: закон поганий, але це закон.

Соціальний підхід почав трансформуватися в соціально-правовий наприкінці XVIII ст. з появою терміну «правова держава» і пов'язаний, перш за все з працями І. Канта (1724-1804).

Мислитель упевнено проводить ідею верховенства права у житті суспільства, держави. І. Кант у творі «До вічного миру» підкреслює необхідність, щоб право отримало, зрештою, верховну владу.

Тому благом держави, на думку мислителя, є не благополуччя громадян та їх щастя, а вищий ступінь узгодженості державного устрою з правовими принципами, прагнути до якої нас зобов'язує розум через категоричний імператив, який, він вважає, притаманний усім розумним істотам. Його дотримання дає змогу подолати суперечності між людьми й установити гармонію у суспільстві [3, с. 48].

За І. Кантом, «тільки уявлення про закон..., яке має, звичайно, тільки розумна істота, оскільки це уявлення, а не очікуваний результат є визначальною основою волі, може становити те надто очікуване бажане благо, яке ми називаємо моральним і яке є у самій особистості, котра чинить відповідно до цього уявлення, а не очікується ще тільки в результаті вчинку» [4, с. 140]. Звідси випливає, що завдання права та полягає у тому, щоб допускати лише таку діяльність окремих осіб, яка об'єктивно була б сумісною з вимогою морального закону, який в свою чергу буде відповідати принципам верховенства законів природного права.

Більш глибокі праці з дослідження і соціальної стратифікації суспільства і держави присвячені наукові праці Макса Вебера (1864-1920), німецького соціолога, економіста і юриста, Толкотта Парсонса, американського соціолога-теоретика, який розробив структурно-функціональний напрямок в соціології.

Однією з складових концепції Т. Парсона є т. зв. інваріантний набір функціональних проблем: адаптації, досягнення цілей, інтеграції, відтворення структури, вирішення яких забезпечується спеціалізованими підсистемами. Так, в середині соціальної системи функцію адаптації забезпечує економічна підсистема, функцію досягнення цілей – політична підсистема, функцію інтеграції – правові інститути [5].

Філософський підхід, який сягає своїми витокami до античності, базується на тому, що держава – особливе суспільне явище, інструмент вирішення суспільних проблем. Цей підхід передбачає багато теорій виникнення держави, серед яких найпоширенішими є: патріархальна, теологічна, психологічна, органічна, договірна, теорія завоювання, матеріалістична (класова). Хотілося би зазначити, що виникнення різноманітних теорій про походження держави обумовлено багатьма причинами: мислителі, які пропонували пояснення кожного з процесів державоутворення, жили в різні історичні епохи і використовували різний обсяг накопичених людських знань; вчені, пояснюючи процес виникнення держави, найчастіше брали для ілюстрації своїх ідей регіони Землі, де вони проживали, ігноруючи інші регіони; також не можна виключати ще той момент, що на погляди авторів теорій часто сильно впливали їх філософські та ідеологічні пріоритети. Досвід історичного розвитку показує, що причини походження суспільства і держави варто шукати у сукупності закономірностей, які породжують громадське життя людини. Головне завдання полягає в тому, щоб зуміти інтегрувати об'єктивні висновки теоретиків у

загальну теорію, що пояснювала б сутність явища не односторонньо, а у всій розмаїтості його проявів у реальному житті.

Нині однією з рис сучасної демократичної держави є відсутність жорстких класових відмінностей в суспільстві. Тобто, держава не є утворенням, що перебуває над суспільством і незалежна від нього. Певний архетип юридично врегульованої соціальної поведінки, існуючий в конкретних просторово-часових умовах. Суспільство, в свою чергу, використовує для досягнення своїх цілей інструмент під назвою держава. Послаблення держави, навіть коли воно супроводжувалось підвищенням активності суспільства і прогресом в економіці і культурі, раз за разом приводило державу до політичної катастрофи чи розпаду...справа в тому, що сьогодні іншого інструменту окрім держави у руках суспільства немає.

Оперуючи вказаними підходами, екстраполюємо їх на українські реалії:

1. Позиція державної влади щодо ролі громадянського суспільства декларативно і формально юридично збігається з потребами демократичного транзиту. При цьому влада, як правило, робить спробу вирішити протестні питання шляхом досягнення консенсусу.

2. Громадянське суспільство будується на самоорганізації самих громадян, на їх активності і зацікавленні у суспільних змінах. Зважаючи на низький рівень громадянської свідомості та апатію громадян до взаємодії з іншими громадянами, зневіру у інститутах громадянського суспільства, небажання приймати участь у громадській діяльності, і т.д. можна констатувати велику кількість проблем у взаємозв'язку громад та влади.

3. Дії влади, спрямовані на поліпшення стану громадянського суспільства, відновлення зв'язків з громадськістю, сприяння створенню нових громадянських організацій та поглиблення правової, політичної і громадянської освіти можна сприймати схвально, проте жодне громадянське суспільство, як показують певні історичні приклади, не зможе виникнути без ініціативи знизу [6, с. 45].

Список використаних джерел:

1. The collected works of Thomas Hobbes / collected and ed. by Sir William Molesworth; with a new introduction by G.A.J. Rogers. London: Routledge/Thoemmes Press, 1992. 532 P.
2. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство / Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. С.333.
3. Подковенко Т.О. Концепція свободи індивіда у творчості Іммануїла Канта. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія юридичні науки. 2015. Вип.1. Т. 1. С. 46-48.
4. Імануель Кант. Прологомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука. Переклад з німецької Віталій Терлецький. Харків: Фоліо, 2018. 288 с.
5. The social theories of Talcott Parsons. N. Y.: ed. by M. Black, 1961. 201 p.; Family. Socialization and interaction process. L.: Slogan, 198 p; Toward a general theory of action. Camb.: N. Power, 1959. 348 p; The social system. 2 ed. Glencoe. Pacific, 1959. 424 p; The structure of social action. 2 ed. N. Y.: Bridge, 1961. 270 p.
6. Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь / за ред. О.М. Майборода. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. 376 с.